

Словари

Словарь современного русского языка 1964: Словарь современного русского литературного языка. Т. 1 – 17. – М.: Изд-во АН СССР; Л.: Наука. Ленинградское отд-е, 1950–1965.

Словарь старославянского языка 2006: Словарь старославянского языка. – Т. 1 – 4. – СПб., 2006.

Старославянский словарь 1994: Старославянский словарь (по рукописям X - XI вв.) / Э. Благова, Р.М. Цейтлин, С. Геродес (ред.). – М., 1994.

В статье проанализирован семантико-функциональный потенциал лексемы оумъ в древнерусском переводе «Жития Андрей Юродивого», выявлено ключевое значение категории разума для агиографической литературы. Антропологический подход к слову позволяет провести реконструкцию языкового сознания средневекового человека, система идеалов и ценностей которого проявляет себя на всех языковых уровнях.

Ключевые слова: семантика, значение, разум, агиография.

The article is analysed the semantiko-functional potential of a lexeme оумъ, enter value of a category of Reason. The anthropological approach to a word allows to carry out reconstruction of language consciousness of the medieval person, which ideals and values proves at all language levels.

Keywords: semantica, reason, madness, agiography.

Надійшла до редакції 21 січня 2010 року.

Наталія Тома

ББК 81.2 Укр.

УДК 821.161.2' 33 : 2 – 287] ''16''

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ КАЗАННЯ ПЕТРА МОГИЛИ

«Крестъ Христа Спасителя и каждого человекъка»

У статті на прикладі писемної пам'ятки першої половини XVII ст., що належить Петрові Могилі, розглядається мова казання як одного з видів ораторсько-проповідницької прози. Проповідь проаналізовано з погляду лексики, стилістики, синтаксису, словотвору. Лексичні особливості проповіді розглядаються на прикладі абстрактної лексики.

Ключові слова: абстрактна лексика, абстрактне значення, казання, тематична група.

Петро Могила, культурний і релігійний діяч, мислитель, проповідник, письменник, відомий в історії України першої половини XVII ст. – складного періоду становлення української державності та церкви, періоду українського бароко, характерними рисами якого було зародження церковно-ораторської та наукової діяльності.

П. Могила є автором релігійно-дидактичних і богослужбових праць: «Євангеліє учителное», «Євхологiон, альбо Молитвослов, или Требник», «Катихисис сирѣчь исповѣданіе православныя вѣры католическія и апостолскія церкви восточныя», полемічного твору «Литбос». Також йому належать казання, наприклад, «Крестъ Христа Спасителя и каждого человекъка» і «Розповіді про чудеса», пов'язані з мощами святих Києво-Печерської Лаври. Твори Петра Могили були важливим джерелом для укладання історичних словників Є. Тимченка та «Словника української мови XVI-першої половини XVII століття».

Дослідники розглядали постать митрополита в різних аспектах – як освітнього діяча, засновника вищої школи, організатора церковного життя, видавця книг, захисника української культури, письменника-публіциста і проповідника. Проте деякі сторони його діяльності, наукової спадщини ще не досліджені. Сказане стосується лінгвістичного аспекту оригінальних і перекладних творів.

Про особливості мови творів київського митрополита знаходимо відомості у біографів (С.Т. Голубев), дослідників давньої літератури (Л.В. Ушкалов), мовознавців (І.І. Огієнко, О.Т. Горбач), філософів (В.М. Нічик), статтях Г.М. Наєнко («Іншомовні елементи в мовотворчості П. Могили» та «Філософська проблематика «Требника» Петра Могили: термінологічний аспект».)

Тривають дискусії вчених щодо питання, якою мовою Петро Могила писав свої твори. На думку французького славіста А. Мартеля, у XVII ст. церковнослов'янська мова занепадає, а її місце займає польська. Проте дослідник не міг заперечити, що П. Могила намагався вживати мову, зрозумілу широким масам населення [Жуковський 1997: 21]. В іншому місці своєї праці цей самий автор зауважує, що Могила вживав мову, основа якої була церковнослов'янська, але більшість її елементів запозичені з тогочасних української і польської мов. Цією мовою були написані проповіді і панегірики, а також віршовані п'єси, надруковані в другій половині XVII ст. [Жуковський 1997: 21].

М. Костомаров вважав, що Петро Могила та його вихованці із Київської колегії працювали над розвитком руської мови і словесності, хоча в той час значно зміцнювали свої позиції латинська мова, грецька та польська. Мова творів вихованців Київської колегії того часу була досить віддалена від живої народної через

проникнення до неї елементів слов'янських, зокрема польських. Дослідник творчості П. Могили А. Жуковський стверджує, що після Петра Могили книжна українська мова почала потроху очищуватися від полонізмів [Жуковський 1997: 26].

Більшість дослідників доходять згоди в тому, що митрополит використовував переважно українську мову під час листування з братствами, писав цією мовою твори. Із 19 творів, що, як вважають дослідники, належать його перу, лише «Літос» написаний польською, решта – церковнослов'янською та українською мовами. У передмові до «Службника» (1629) сам Петро Могила зазначає, що в богослужбних книгах треба дотримуватись «орфографії й діалекту слов'янського». Українською мовою митрополит складає проповіді: у казанні **«Крестъ Христа Спасителя и каждого человека»** (1632) всі тексти Святого Письма він подав українською мовою [Жуковський 1997: 20].

Усе ж мова творів Петра Могили досліджена недостатньо. Зокрема, не вивченою залишається абстрактна лексика (релігійна, філософська, наукова та ін.), яку використовував автор у своїй творчості і яка є важливою частиною лексичного складу староукраїнської мови XVII ст. Її системний аналіз має стати важливим елементом висвітлення актуальних проблем українського мовознавства.

Мета цієї розвідки – виявити особливості розвитку абстрактної лексики на прикладі казання **«Крестъ Христа Спасителя и каждого человека»**, встановити деякі загальні тенденції розвитку української мови першої половини XVII століття.

Наявність абстрактної лексики характеризує високий рівень розвитку мислення. У ній реалізується система світоглядних цінностей, уявлень людини про світ, про себе, про ставлення до іншої людини, до добра і зла, тобто абстрактна лексика виражає інтелектуальну, духовну та емоційну діяльність людини. Проблеми співвідношення абстрактного і конкретного в мові та мисленні, здатність людини до абстрагування були об'єктами осмислення філософів та лінгвістів з античних часів і до сьогодні (Арістотель, І. Кант, Г. Гегель, Дж. Локк, К. Гельвецій, Д. Дідро, Ф.І. Буслаєв, С.А. Обнорський, І.І. Срезневський, П.Ф. Фортунатов, О.О. Шахматов).

Значну увагу вивченню абстрактної лексики приділяли такі відомі українські мовознавці як: О.О. Потебня, І.І. Ковалик, В.В. Німчук, Л.М. Полюга та інші дослідники [Полюга 1991: 8]. Становлення і формування української абстрактної лексики, на думку Л.М. Полюги, в цілому відбулось в XIV – першій половині XVII століття [Полюга 1991: 48]. Хоча абстрактна лексика української мови і була предметом дослідження багатьох мовознавців, проте доба кінця XVI – першої половини XVII століття висвітлена ще недостатньою мірою. Лише деякі явища розвитку абстрактної лексики цього періоду заторкнута в академічному виданні «Історія української мови: Лексика і фразеологія» (1983) та монографії А.А. Бурячка (1983). Зокрема, в академічному виданні при описі лексики різних періодів схарактеризовано найважливіші семантичні групи абстрактної лексики – назви психічних відчуттів, рис характеру та їхнього зовнішнього вияву, назви процесів мислення, мовлення; лексику, що характеризує духовний світ людини, терміни, пов'язані з ремеслами, торгівлею, суспільно-політичну та економічну лексику. Проте недостатнє висвітлення одиниць цього лексичного пласту полягає насамперед у складності самої природи абстрактних слів, адже семантична структура їх широка і різноманітна, до того ж, вони мають лише їм властиві словотворчі засоби. Не викликає заперечення те, що категорія абстрактних слів є важливою з погляду становлення і розвитку лексичної системи староукраїнської мови першої половини XVII ст.

Вивчення слів з абстрактним значенням потрібне для висвітлення основних закономірностей системного розвитку терміноодиниць та термінологічної системи в цілому, яка пов'язується з процесами узагальнення або абстрагування. Аналіз абстрактних слів, що зафіксовані у творах Петра Могили, дасть змогу уточнити історію формування сучасних значень абстрактних слів, розкрити основні принципи розвитку цієї категорії лексики.

Як відомо, казання (казання – термін І.Огієнка) – вид ораторсько-проповідницької прози. За своїм змістовим наповненням казання є повчально-просвітницькими. Характерною рисою їх є часті покликання на Біблію та інші церковні книги. Оскільки казання є особливим видом прози, розрахованим на розуміння простих людей, то в ньому вживали ті книжні слова, що були загальнозрозумілими. Жанр казання зародився ще в епоху виникнення християнства. У III-IV ст. ст. змінилася сама форма проповіді, вона стала одним із видів ораторського мистецтва.

Основні структурні компоненти проповіді – роз'яснення (розкриває сенс того, що відбулося і відбувається, значення цієї події для кожного слухача) і моральні настанови (являють собою заклик до боротьби з гріхом, до наслідування Христа, удосконалення в добродітності). Характерною особливістю проповіді є її подібність до бесіди (спочатку такою була форма храмової проповіді) та лекції (катехизаторська проповідь), але вона відмінна від цих жанрів передусім причетністю до особливого спілкування – релігійного. У казанні є адресати й адресанти. Адресантом є священник-проповідник, а адресатом – усі слухачі. Священник, який проповідує, говорить від імені Бога, Бог є одним із учасників релігійного дискурсу.

У проповіді **«Крестъ Христа Спасителя и каждого человека»** можна виділити значний шар абстрактної лексики, що охоплює різноманітні тематичні групи.

Найбільш численною є група **релігійних понять**: *благословенство, благочестіє, благодать, благо, блаженство, Богъ, Божія сила, бѣс, вѣра, воля Божія, грѣхъ пръвородный, духъ, душеполезно, душеспасително, мученичество, побожност, поклоненіє, послушенство, спасеніє, сповідь, церква.*

Група на позначення **етичної та естетичної сфери буття** людини є теж чималою: *безчестіє, вдячност, вина, добродійство, доброта, доброволне, доброхотне, досконаlostь, ласка, ласкавост, любовь, мука, милост, милосердіє, немилосердный, нещастье, пожадливорост, пыха, совѣсть, справедливорост, стыд, хвала, честь, щастье.*

Наступна група – слова на позначення **емоційного стану** людини: *боязн, весолый, жаданіє, жаль, злост, нудност, отчаяніє, печалованіє, покой, покора, похот, прикрост, радост, скорб, смуток, страсть, страх, туга, тяжар, утьха, шаленство, шкода.*

Меншою мірою представлена сфера **психічної діяльності** людини: *безуміє, воля, гнѣвъ, забытност, марност, небезпеченство, несвѣдомост, память, сумнѣне, трудност*

Стан **розумової діяльності** позначають слова: *гадка, глупост, истина, мисль, мудрост, намисль, помысль, премудрост, размышленіє, розумѣне, разум, умысл.*

Риси характеру людини, її навички позначають такі слова-абстракти – *вдячност, вѣрност, зычливорост, льнивство, пилност, поволност, пожадливорост, сребролюбіє, стараніє, статечност, трѣпеніє, терпливорост.*

На позначення **фізичного існування та фізичних станів і якостей** людини маємо такі слова: *живот, моць, сила, тягота, тяжкост.*

Широко представлені у творі поняття, які стосуються **суспільного життя та стосунків між людьми**: *богатство, влада, виховання, достаток, збытки, згода, можност, неволя, недостаток, обьцоване, перешкода, повага, подвиг, пожиток, покора, помоч, поратованя, потреба, почест, праця, роскош, свобода, труд, ушанованіє.*

Серед **філософських термінів**, використаних у цьому казанні, маємо: *матерія, суть*. Наприклад, Як єден з пророковъ дивуючися питаєть: «Гдѣ суть», мовячи) «княжата **тогосвѣтныи** и которыи владнуть бестіями земными, игры отправуют птаками **повѣтрными**; которыи скарбятъ злото и сребро и въ нихъ уфають, а **нѣмашъ** конца набывана ихъ; которыи робятъ сребро и стараються?» [Могила 1914: 417].

Лексика казання «**Крестъ Христа Спасителя и каждого человекъ**» представлена книжним різновидом літературної мови з великою кількістю церковнослов'янізмів. Абстрактна лексика – найбільш книжний вид слів, який найменше піддавався впливу живої народної мови. Тому **церковнослов'янізми** посідають значне місце серед абстрактних понять української лексики. Наприклад, *благо, благодарный, блуд, блужденіє, Богъ, грѣхъ, вѣра, глупост, доброта, жаданіє, жертва, истина, ласкавост, лѣнивство, милосердіє, мир, мисль, моленіє, молитва, мудрост, скорб, совѣсть, страсть, страх.* У казанні наявна також власне **питома українська лексика**: *повага, праця, смуток, сум, щирост.*

Поряд із запозиченнями із церковнослов'янської мови в складі лексики проповіді поширені **грецизми** (*адъ, ангел, антихрист, апокалипсис, бѣс, литургия*) та **полонізми** (*барзій, влада, ведлуг, зезволити, лечь, малженство, обецный, тенкій, уставичне, утрапеня, уфност*).

Абстрактні лексеми вступають в **антонімічні відношення**: *воля – неволя, ворожнеча – згода, доброта – злост, мудрост – глупост, мука – наслажденіє, память – забытност, покора – гордост, радост – печаль, трѣпеніє – нетрѣпніє, щастье – нещастье, щедрота – пожадливорост.* Серед **синонімів** маємо: *бѣда – горе, печаль, скорб, смуток, туга; гадка – мисль, намисль, помысль; милост – доброта, ласкавост, любовь, милосердіє; праця – труд, страх – боязн, ярост – гнѣв, лют, страсть, шаленство.*

Як бачимо, у своєму творі поряд із уживанням книжної мови автор застосовував слова живої розмовної мови. Серед них трапляються слова як з абстрактним, так і з конкретним значенням. Наприклад: *голова, лькарство, личба, маєтност, меч, сребро, товариство, цент; прикметники: жадный, пильный, свіжий, слухний, убогий.* Саме ця мова була зрозумілою для широких верств населення, і саме вона визначала шляхи формування і розвитку української мови, яка згодом стала єдиною літературною.

На рівні **словотвору** у казанні зафіксовано перевагу префіксального способу творення лексем (*неволя, нещастье, розмышленіє, незбожний, безпечне*) та основоскладання, а також основоскладання із паралельною суфіксацією. Найбільш показовим прикладом основоскладання є слово церковнослов'янського походження *благо*, що означає «добро, щастя» та похідні від нього, утворені складанням основ: *благовѣріє, благодареніє, благодать, благоденствие, благодѣаніє, благоразуміє, благораствореніє, благородіє, благосердіє, благословеніє, благоутробіє, благоуханіє, благочестіє*, а також складні прикметники, скомпоновані з двох основ, що супроводжуються суфіксацією: *благовѣрный, благопохвальний, благопріятный, благоразумный, благословенный, благочестивый* та прислівник *благочестно*.

Стилістичні особливості казання співвідносяться з характерними рисами публіцистичного стилю. Це пов'язано з тим, що сфера вживання жанру проповіді – суспільна, як і у публіцистичному стилі. Крім того, проповідь світоглядно орієнтована – вона призначена в основному для формування релігійної свідомості. У казанні зrealізовано інформативну функцію та функцію впливу на слухача.

Риси публіцистичного стилю яскраво виражені на основних мовних рівнях: словотвірному (перевага префіксального способу творення, основоскладання), морфологічному (вживання архаїчних словоформ різних частин мови), лексичному (велика кількість церковнослов'янських, грецизмів) та синтаксичному (більшість субстантивних словосполучень, перевага складного речення). Здебільшого вживаються розповідні конструкції. Основний тип складного речення – складнопідрядне речення нерозчленованої структури.

Абстрактна лексика, що зафіксована у творах П. Могили, дає змогу зробити висновок щодо мовної концепції автора. В основі своєї мова – церковнослов'янська з елементами питомих українських слів, серед яких трапляються розмовні одиниці поряд із книжними. Також у ній багато запозичень із польської та грецької мов, що є відображенням загальної тенденції розвитку української мови XVII ст. Значний шар абстрактної лексики, використаний у казанні П. Могилою, свідчить про високий рівень розвитку української мови першої половини XVII ст.

Аналіз мови оригінальних та перекладних творів таких непересічних постатей, як П. Могила сприятиме узагальненню знань про лексичний склад української мови того часу, становлення і функціонування слів з абстрактним значенням.

Література

- Жуковський 1997: Жуковский, А.И. Петро Могила и питання єдності церков [Текст] / А.И. Жуковский. – К.: Мистецтво, 1997. – 304 с. – Бібліогр: с.205-219. – 5000 пр. – ISBN 966-577-020-9.
- Русанівський, Винник, Горобець, Карпова: 1983: Русанівський, В.М., Винник, В.О., Горобець, В.Й., Карпова, В.Л. Історія української мови: Лексика і фразеологія [Текст] / В.М. Русанівський, В.О. Винник, В.Й. Горобець, В.Л. Карпова. – К.: Наукова думка, 1983. – 743 с. – Бібліогр: с.718-739. – 2000 пр.
- Могила 1914: Могила, П. «Крестъ Христа Спасителя и каждого человека», проповідь, произнесенная 4 марта 1632 г. [Текст] // Архив Юго-Западной России, ч.1, т.VIII, вып.1. – Киев, 1914. – С.386-421.
- Німчук 1992: Німчук, В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови [Текст] / В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1992. – 414 с. – Бібліогр: с.377-384. – 480 пр. – ISBN 5-12-000639-6.
- Нічик 1997: Нічик, В.М. Петро Могила в духовній історії України [Текст] / В.М. Нічик. – К.: Український Центр духовної культури, 1997. – 328 с. – Бібліогр: с.268-277. – 1500 пр. – ISBN 5-7770-0700-7.
- Огієнко (Митрополит Іларіон) 1995: Огієно, І.І. Історія української літературної мови [Текст] / І. Огієнко. – К.: Либідь, 1995. – 296 с. – ISBN 5-325-00753-X.
- Полюга 1991: Полюга, Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст [Текст] / Л.М. Полюга. – К.: Наукова думка, 1991. – 240 с. – Бібліогр: с.198-213. – 520 пр. – ISBN 5-12-002300-2.
- Словник староукраїнської мови XIV-XV століття 1978: Словник староукраїнської мови XIV-XV століття / Л.Л. Гумецька (авт.-укл.). – К.: Наукова думка, 1978 – Т. 2 – 591 с. – 9500 прим.
- Словник української мови XVI- першої половини XVII століття 1994: Словник української мови XVI-першої половини XVII століття / Д.Г. Гринчишин (уклад.). – НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1994. – Випуск 2. – 151 с. – ISBN 5-7702-0521-0.
- Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII століття 2002.: Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII століття / В.В. Німчук, Г.І. Лиса (відп. ред.). – НАН України, Українська Вільна Академія Наук у США. – Київ-Нью-Йорк, 2002. – Книга 1 – 512 с. – 1000 пр. – ISBN 966-7252-25-6.

В статье на примере письменного источника первой половины XVII в., который принадлежит Петру Могила, рассматривается язык проповеди как одного из видов ораторско-проповеднической прозы. Проповедь проанализирована с точки зрения лексики, стилистики, синтаксиса, словообразования. Лексические особенности проповеди рассмотрены более детально на примере абстрактной лексики.

Ключевые слова: абстрактная лексика, абстрактное значение, проповедь, тематическая группа.

In the article at the example of written monument of the first half of the 17th century, which is the work of Petro Mohyla, language of sermon is analyzed as one of the kind of oratorical and preacher prose. The sermon is analysed from lexical, stylistic, syntax and word-building views. Lexical peculiarities of this sermon (at the example of abstract vocabulary) are observed in detail.

Keywords: abstract vocabulary, abstract meaning, sermon, thematic group.

Надійшла до редакції 22 січня 2010 року.